

УДК 37.014 Алчевська+Русова 2(477)
DOI <https://doi.org/10.32689/maup.ped.2024.3.3>

Мар'яна КЕРАСЮК

кандидат історичних наук, доцент,
Львівський інститут ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»,
maryana10leskiv@gmail.com
ORCID: 0009-0009-9690-3725

Людмила МАТЮШКО

кандидат історичних наук, доцент,
Львівський інститут ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»,
liuda_matiushko@ukr.net
ORCID: 0000-0001-5274-689X

УКРАЇНСЬКЕ ЖІНОЦТВО У ПРОСВІТНИЦЬКОМУ РУСІ: ХРИСТИНА АЛЧЕВСЬКА І СОФІЯ РУСОВА

В реаліях сьогодення, коли система освіти України перебуває у процесі реорганізації, особливої актуальності набуває переосмислення й імплементація найкращих здобутків історико-педагогічного досвіду минулого. Вагому роль у національно-просвітницькому русі відіграло українське жіноцтво, яскравими представницями якого були Софія Русова і Христина Алчевська.

У статті поглиблено та розширено відомості про освітню і громадську діяльність Х. Алчевської та С. Русової як видатних педагогів другої половини XIX – першої чверті XX ст.

Представлено постать Х. Алчевської як прогресивного педагога-просвітителя, фундаторки приватної жіночої недільної освіти, засновника і мецената навчальних закладів для жінок і дорослих. Дослідниця втілювала принципи різностороннього виховання та навчання, запроваджувала й популяризувала інноваційні форми та методи організації освітнього процесу, розробляла навчальні посібники і програми, проводила діагностику рівня професійної компетентності педагогів, популяризувала ідею доступності освіти для широких верств суспільства.

С. Русову репрезентовано як організаторку першого в Україні національного дитячого садка, авторку концепцій національної системи освіти, україномовної школи та закладів дошкільного виховання, фундаментальних теоретико-методологічних принципів навчання і дошкільного виховання, активну громадську діячку, яка втілювала ідею розбудови українського національного шкільництва на державному рівні в період існування УНР.

У висновках доведено, що педагогічні здобутки Х. Алчевської і С. Русової стали основою національної української педагогіки, зміцнили й розвинули прогресивні ідеї освітнього руху в Україні.

Ключові слова: національно-просвітницький рух, жіноча недільна школа, методи навчання, педагогіка, дошкільна та позашкільна освіта, національно-патріотичне виховання, українознавство.

Mariana KERASIUK, Liudmyla MATIUSHKO. UKRAINIAN WOMEN IN THE EDUCATION MOVEMENT: KHRYSTYNA ALCHEVSKA AND SOFIIA RUSOVA

In the context of contemporary realities, when Ukraine's education system undergoes reorganization, the need to reevaluate and incorporate the most effective practices from historical and pedagogical experiences has become particularly relevant. Ukrainian women played a pivotal role in the national education movement, with notable representatives such as Khrystyna Alchevska and Sofiia Rusova making significant contributions.

The article provides an in-depth analysis of the educational and social activities of Kh. Alchevska and S. Rusova – the remarkable educators of the second half of the XIXth century and the first quarter of the XXth century. It presents Alchevska as a progressive pedagogue and enlightener, a pioneer of private Sunday schools and a philanthropist who supported numerous educational establishments for adolescents and adults. She implemented principles of comprehensive upbringing, developed innovative methods of organizing the educational process, created teaching aids and programs, conducted assessments of teachers' professional competence. Kh. Alchevska promoted the idea of accessible education for a wide segment of society.

Sofiia Rusova is highlighted as the organizer of the first national kindergarten in Ukraine, the author of concepts for the national education system, Ukrainian-speaking schools and preschool institutions, fundamental theoretical and methodological principles of teaching. She was a prominent public figure who advanced the development of Ukrainian national education at the state level.

The conclusion proves that the pedagogical achievements of Alchevska and Rusova became the foundation for Ukrainian national pedagogy, strengthened and developed progressive ideas of the education movement in Ukraine.

Key words: national education movement, women's Sunday school, methods of learning, pedagogy, preschool education, out-of-school learning, national patriotic education, Ukrainian studies.

Постановка проблеми. На сучасному етапі реформування освітньої системи України особливої значимості набуває історико-педагогічний досвід другої половини XIX – першої чверті XX століття, адже тоді, як і зараз, українське суспільство перебувало під впливом

модернізації у сфері суспільно-політичного, економічного та культурного життя. В реаліях сьогодення пріоритетним напрямом державної освітньої політики являється національно-патріотичне виховання громадян України, яке потребує оновлення змісту, форм і засобів. Нові виклики вимагають застосування інноваційних підходів у розв'язанні освітніх проблем, що актуалізує вивчення прогресивних досягнень української педагогічної думки. Значну роль у національно-просвітницькому русі відіграло українське жіноцтво, яскравими представницями якого були Софія Русова і Христина Алчевська.

Вони, в умовах асиміляційної державної політики Російської імперії, долучилися до заснування в Україні народно-просвітницьких закладів, розробляли освітні методики, авторські навчальні програми, а найголовніше – відстоювали думку про загальний доступ до освіти рідною мовою. Скрупульозне дослідження наукової спадщини відомих дослідниць надає можливість переосмислити й адаптувати кращі надбання тогочасної педагогіки у практику як шкільної так і позашкільної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різностороння наукова спадщина С. Русової та Х. Алчевської зацікавила вітчизняних науковців відносно недавно, із проголошенням незалежності України. Педагогічну й громадську діяльність С. Русової вивчали вітчизняні дослідники Г. Дацюк, Н. Копиленко, А. Богуш, В. Вербицький, М. Зваричевська, О. Лахтадир, М. Мельничук, Н. Навальна, З. Нагачевська, І. Пінчук, Д. Чередниченко, О. Проскура, О. Сухомлинська та Т. Садова. До висвітлення науково-педагогічного доробку Х. Алчевської зверталися відомі педагоги, громадські діячі, такі як: Я. Вовк, Т. Коломієць, М. Мухін, В. Іващенко, Р. Палійчук, Т. Руденко, Т. Шарненкова. Окремі аспекти педагогічної практики Х. Алчевської представлені в роботах Л. Тимчук, О. Ткач, В. Добровольська.

Незважаючи на наявність фахових досліджень, присвячених постатям С. Русової та Х. Алчевської, їх практична педагогічна діяльність, підходи до організації навчання українських дітей та дорослих потребують детальнішого вивчення.

Мета статті – здійснити науковий аналіз, поглибити та розширити відомості про місце і роль Христини Алчевської та Софії Русової у національному просвітницькому русі другої половини ХІХ – першої чверті ХХ ст. Реалізація окресленої мети передбачала виконання таких завдань: 1) визначити

головні напрями діяльності Х. Алчевської та С. Русової; 2) висвітлити сукупність ідей та уявлень про навчання й виховання дітей та молоді, зміст і форми навчання у приватних (з 1917 р. – державних) освітніх закладах; 3) виокремлення комплексу культурно-освітніх заходів, спрямованих на подолання неграмотності, поглиблення загальних і фахових знань українських жінок, формування їх моральних і професійних якостей.

Методи дослідження. Описовий, науково-історичний, проблемний і логічний аналіз.

Виклад основного матеріалу. Вагомий внесок у розвиток і становлення українського шкільництва зробила Христина Алчевська – педагог, методист, перекладач, просвітитель, меценат. Х. Журавльова (Алчевська) народилася 16 квітня 1841 р. в містечку Борзна (Чернігівщина) в сім'ї учителя повітового училища. Не маючи змоги здобути повноцінну освіту через категоричну заборону батька, вона самостійно опанувала грамоту, перечитувала прогресивну літературу, формувала власний науково-професійний і національний світогляд. Початком професійного становлення тоді ще Х. Журавльової (псевдонім: «Українка») можна вважати 1860 рік, коли її статті із закликом до жінок вчитися самим і навчати людей в народних школах були опубліковані у газеті «Колокол» [7]. Згодом, у 1862 р. вона вийшла заміж за Олексія Алчевського, на той час відомого підприємця й мецената, і переїхала до Харкова. Там розпочалася її активна педагогічна, просвітницька й методична робота. Як жінка з активною життєвою позицією долучилася до роботи місцевої «Громади», очільником якої був її чоловік. Згодом вона напише у своєму щоденнику: «...якщо існує сердечна теплота, чесність, поезія, задушевність, щирість, то це, беззаперечно, серед простого народу. Якщо вірити в майбутнє, то тільки покладаючи всі надії на цей відважний, великодушний, самовідданий народ» [8, с. 2]. В цей час гостро постало питання про освіту широких верств українського суспільства, оскільки на території підросійської України не існувало жодної україномовної школи. Учасники громадського руху ініціювали створення альтернативних навчальних закладів для дорослих – недільних шкіл, які стали суспільним явищем, викликаним потребами життя. В ситуації майже тотальної неграмотності українців саме недільні школи стали центрами поширення грамотності, де місцеве населення долучалося до надбань національної культури. Першу недільну школу засновано в Києві у 1859 р., а станом на

1862 р. функціонувало вже 115 міських і сільських закладів [10]. Швидке зростання кількості та популярності недільних шкіл призвело до посилення нагляду за їх діяльністю, а з 1862 р. – повної заборони й реорганізації «на нових засадах».

Саме в цей час Х. Алчевська заснувала приватну недільну школу в Харкові, де навчалися жінки різного соціального походження, віку, професійної зайнятості. Жіноча освіта потрапила у фокус уваги засновниці не випадково: з середини ХІХ ст. «жіноче питання» перетворилося на гостру соціальну проблему, а низький правовий статус жінок призводив до їх дискримінації [6, с. 56]. Х. Алчевська, яка особисто зіткнулася з проявами гендерної нерівності, розуміла нагальну потребу в емансипації жіноцтва, початок якої вбачала у наданні доступу до освіти.

Недільна школа впродовж 1862–1870 рр. функціонувала нелегально, а заняття Х. Алчевська проводила у власному будинку. Трохи згодом, до викладацької діяльності у закладі долучилися провідні педагоги Харкова. Станом на 1864 р. чисельність учениць зросла до 50, а вчителів – до 10 [15].

Освітні реформи 1860–1870-их рр. започаткували процес відродження недільного руху та надали недільним школам статус початкових народних училищ. Х. Алчевська доклала максимум зусиль для легалізації свого навчального закладу. Для цього вона склала іспит на право управляти жіночою недільною школою і викладати в ній [18]. 22 березня 1870 р. відбулося офіційне відкриття Харківської приватної жіночої недільної школи у приміщенні повітового училища, яка упродовж 60 років була прогресивним та організаційно-методичним центром освіти дорослих не тільки на українських землях, а й в цілій Російській імперії. У 1896 р. у школи з'явилося власне приміщення, збудоване на кошти родини Алчевських.

Освітній процес у школі відбувався у неділю, а також святкові дні. Там безкоштовно навчалися дівчата й жінки віком від 14 до 45 років, які походили з бідних селянських, робітничих, ремісничих сімей. Усіх учениць розподіляли на групи, враховуючи їх вік і рівень підготовки. За віком учнів поділяли на: малолітніх (10–12 років), підлітків (13–15 років), дорослих (від 16 років). За рівнем підготовки формували три групи: повністю неграмотні; ті, хто читали, але не вміли писати; ті, хто хотів вдосконалити свої навички [26]. У 1870/1871 н.р. там навчалось 100 учениць і працювало 22 учителі [8, с. 2]. Навчальні програми включали початкові відомості з історії, фізики, географії, хімії, історії України, письма, літератури та історії культури, анатомії, гігієни, надання першої медичної допомоги. Поєднання теоретичних й практичних знань, на переконання вчительського колективу, сприяло формуванню у слухачів власного погляду на світ природи та суспільних відносин. При цьому, зміст навчання був тісно пов'язаний із повсякденним життям.

З ініціативи Х. Алчевської у школі застосовували звуковий метод навчання грамоти, розроблений відомим педагогом К. Ушинським, практикувалися методи бесіди, «взаємного навчання», «прискореного проходження алфавіту», «перепитування прочитаного», «вивчення читацьких інтересів» [27, с. 17]. Директорка школи заохочувала використовувати наочність на уроках і виховних заходах: таблиці, картини, плакати, історичні та географічні карти, макети, манекени, альбоми. Збірка таких матеріалів зберігалася у шкільному музеєві, який був унікальним явищем на теренах Російської імперії. Х. Алчевська разом із однодумцями постійно поповнювала колекцію музею, яка у 1896 р. налічувала 434 експонати.

Педагог надавала великого значення позакласному читанню, яке було не тільки доповненням до уроків пояснювального (з географії, історії, природознавства), а й стало дієвим засобом впливу на літературні смаки учнів. Ключовим центром позакласного читання стала шкільна бібліотека для учителів та учнів. Для поповнення бібліотеки на постійній основі працювала «Комісія з розгляду нових книг». Х. Алчевська розробила метод вивчення читацьких інтересів, ввела у науковий обіг термін «читачезнавство», який і до сьогодні використовується у бібліотеко- та бібліографознавстві. Суть поняття «читачезнавство» розкрила сама дослідниця: спочатку книги рецензували вчителі, а рецензії зачитували на педагогічних засіданнях. Після того, як книжку прочитали учениці різного віку й розвитку, вчителі з'ясували, чи сподобалось їм прочитане, що вони зрозуміли. Результати такого опитування впливали на комплектацію книгозбірні.

Х. Алчевська також розробила авторську методику проведення літературних бесід з учнями за наперед складеною програмою, а їх ефективність викладачі школи перевіряли за допомогою самостійних письмових робіт. Як керівник навчального закладу, Х. Алчевська приділяла значну увагу вдосконаленню педагогічної майстерності вчителів. У школі відбувалися щотижневі педагогічні збори

колективу, на яких обговорювалися питання щодо покращення рівня викладання дисциплін, використання передових методів і прийомів навчання. Директорка започаткувала практику ведення педагогічних щоденників, у які записували спостереження за навчальними досягненнями учнів та рекомендації щодо підвищення якості їхніх знань [18]. Педагог вважала, що такий щоденник є одним із дієвих інструментів для обміну педагогічним досвідом, адже надавав можливість проаналізувати й оцінити викладацьку роботу всіх учителів.

Х. Алчевська спільно з педагогічним колективом школи долучилися до розробки навчальних програм, які були спрямовані на особистісний розвиток людини, досягнення нею належного освітнього і культурного рівнів. У 1885 р. вони написали методичний посібник «Програма з усіх предметів навчання в недільній школі для дорослих і малолітніх учнів». До третього і четвертого видання (1901 і 1909 рр.) увійшли програми з читання для дорослих груп, зразки самостійних письмових вправ. Автори рекомендували навчальні підручники для здійснення освітньої діяльності, серед яких: «Рідне слово», «Дитячий світ» К. Ушинського, «Нова азбука» Л. Толстого, «Книга для початкового навчання» В. Водовозова, «Збірник арифметичних задач» В. Євтушевського [8, с. 3].

Х. Алчевська, спираючись на власну педагогічну практику, систематизувала авторські методичні напрацювання: розробки уроків письма, пояснювального читання, бесіди про прочитане тощо. На їх основі колегія авторів – вчителі недільних шкіл, науковці – упорядкували навчальний посібник для дорослих, який вийшов під назвою «Книга дорослих» (у трьох томах). Автори дотримувалися чітких дидактичних вимог: доступність текстів, стислість і логічність викладу інформації, науковість змісту, насиченість матеріалом різної тематики. Перша частина видання призначалася для учнів, які закінчили вивчати буквар, і містила науково-популярні матеріали з природознавства й географії, етнографії, а також оповідання, байки, приказки, вірші, пісні. У другому томі посібника матеріал структуровано за розділами: зоологічний, ботанічний, зоологічний, літературний, історичний. До третьої частини увійшли параграфи з фізики, хімії, гігієни та правознавства. На особливу увагу заслуговує літературний розділ, який є найбільшим і вміщує близько 175 творів українських і російських письменників (М. Гоголя, Т. Шевченка, І. Тургенєва та ін.) [8, с. 3].

Згодом, колегія авторів на чолі з Х. Алчевською розробила методично-бібліографічний покажчик книг для народного й дитячого

читання «Що читати народу?». Для того, щоб визначити придатність книги для читання і з'ясувати переваги й недоліки конкретного твору, працівники бібліотеки школи проводили бесіди з читачами. Відомості, отримані шляхом емпіричного критично-бібліографічного дослідження, стали основою для написання даного тритомника. У третьому розділі покажчика «Видання для народу українською мовою» розміщено твори відомих українських письменників, а саме: І. Котляревського, Є. Гребінки, М. Вовчка, І. Нечужа-Левицького, І. Карпенка-Карого, І. Франка, П. Мирного, Ю. Федьковича, М. Коцюбинського, Л. Українки. Окрім оригінальних творів, там опубліковано понад 4 тис. рецензій, відгуків, анотацій більше ніж 80 авторів. Сама Х. Алчевська написала 1150 анотацій.

Х. Алчевська керувала власною школою понад 50 років, а випускниками закладу були близько 17 тисяч українських жінок. На благодійній основі у школі працювало понад 100 відомих педагогів-сподвижників, серед яких видатні учені Д. Багалій, В. Данилевський. Харківську недільну жіночу школу відвідували педагоги з України, росії, Кавказу. Там відбувалися педагогічні з'їзди, виставки, наради на яких обмінювалися досвідом та знаннями щодо організації шкіл такого типу. Досягнення школи були представлені і на міжнародному рівні. Х. Алчевська брала участь у всесвітніх виставках 1889–1890 рр., які відбулися в Брюсселі, Чикаго, Парижі. Зокрема, на Паризькій освітній виставці 1889 р. журі педагогічної секції присудило покажчику «Що читати народу?» найвищу нагороду та удостоїло вчителів Харківської недільної школи двох золотих і двох срібних медалей [18]. Як фундаторка нового освітнього напрямку – приватної жіночої недільної освіти – здобула визнання за педагогічну працю на Міжнародному конгресі приватної ініціативи у Франції (1889), а в 1905 р. була обрана віце-президентом Міжнародної ліги освіти [14].

Розуміючи занедбаний стан освітнього рівня народу, Х. Алчевська відстоювала ідею загальнообов'язкового початкового навчання, домагалася відкриття на Харківщині жіночих безоплатних шкіл, залучення у фонди бібліотек українських книг. Вона активно популяризувала діяльність недільних шкіл на шпальтах періодичних видань. За її ініціативою в журналі «Русская школа» (1897–1907 рр.) започатковано рубрику «Хроніка недільних шкіл». Там містилися матеріали про становлення й розвиток освіти дорослих, авторські педагогічні розробки, ефективні форми і методи навчання [8, с. 3].

На власні кошти родини Алчевських у 1879 р. було збудовано й відкрито однокласну земську школу в селі Олексіївка Катеринославської губернії (тепер Дніпропетровська область) [15]. У цьому закладі протягом шести років вчителювали Марія і Борис Грінченки. Проте, відповідно до Емського указу 1876 р., навчання там проводилося російською мовою, котра була важкою й незрозумілою для дітей з українських родин. Це, зрештою, стане причиною конфлікту між засновником і вчителем Б. Грінченком, який завершиться звільненням останнього з роботи. В той час, коли викладання українською мовою стало неможливим, Х. Алчевська всіляко пропагувала українську культуру в середовищі своїх учениць: читала їм українські книги, водила в музеї, театри, на виставки, брала участь в організації й проведенні мітингів учнів середніх шкіл. На її глибоке переконання лише молодь здатна змінити державу, тому приділяла їй вихованню найбільше часу.

Х. Алчевська займалася просвітницькою, публіцистичною діяльністю. Свої педагогічні погляди, досвід викладання вона виклала у книгах «Історія відкриття школи в с. Олексіївка Михайловської волості» (1881), «Півроку з життя недільної школи» (1895), «Передумане й пережите» (1912) та інших працях. Невід'ємною складовою просвітницької діяльності Х. Алчевської було послідовне й цілеспрямоване пропагування художньої літератури та книги загалом. Як неординарна особистість, знавець української й зарубіжної класики, наділена літературним хистом, вона листувалася з багатьма видатними сучасниками: Іваном Франком, Михайлом Павликом, Федором Достоєвським, Львом Толстим, Володимиром Короленком, Елізою Ожешко, Іван Тургенєвим, Антоном Чеховим, Глібом Успенським та ін. В особі Х. Алчевської було поєднано рідкісний дар вчителя, теоретика і практика, реформатора, засновника закладів народної освіти, просвітителя. Вона впевнено втілювала поставлену мету упродовж всього життя, що підтверджують її слова: «Слово народ і його просвіта завжди були для мене тим кумиром, котрому я поклонялась, і моя скромна шкільна справа завжди здавалась мені самою важливою справою в світі» [8, с. 4].

Софія Русова (народжена Ліндфорс) присвятила своє життя розбудові національної системи освіти й розробці її ідейних і теоретичних засад. Вчена розробила концепцію «Рідна школа», яка полягала у поєднанні національно-патріотичного виховання з осо-

бистісно орієнтованим підходом до навчання. Вона стверджувала: «Хай кожна душа, кожна голівонька відрізняється в школі своєю фарбою, своєю формою» [19, с. 35].

С. Русова дотримувалася принципів гуманізму, демократизму, народності, природовідповідності, культуровідповідності та пріоритету загальнолюдських цінностей. Вона акцентувала увагу на використанні нових методів навчання і виховання для забезпечення розвитку природних творчих задатків і здібностей кожної дитини. Дослідники порівнюють значущість постаті Софії Русової з такими видатними особистостями, як Олена Пчілка і Христина Алчевська, адже все своє життя присвятила рідній і безмежно улюбленій батьківщині.

Софія Русова народилася 2 лютого 1856 р. в містечку Олешня на Чернігівщині у сім'ї відставного офіцера шведського походження і доньки генерала наполеонівської армії. Софію виховував її батько, а старша сестра Марія надавала всебічну підтримку в її починаннях. Окрім того, няня – проста українська селянка – навчала дівчинку українських пісень і розповідала їй про життя простого народу. Незважаючи на аристократичне походження, сім'я Ліндфорсів підтримувала українське селянство, а сестра Марія навіть відкрила школу для селянських дітей в Олешні.

Після переїзду до Києва, С. Русова вступила до Фундуклеївської жіночої гімназії, яку закінчила із золотою медаллю. Згодом, разом зі своєю сестрою заснували перший україномовний дитячий садок у Києві. Серед його перших вихованців були двоє дітей із родини Старицьких, за сприяння яких сестри познайомилися з Миколою Лисенком, а вже у 1872 році стали повноправними членами українського товариства «Стара Громада». З часом дитячий садок сестер Ліндфорс став одним із центрів виховання дошкільнят на патріотичних засадах. Ввечері в приміщенні садка нерідко проводилися заняття народного драматичного гуртка, деякі постановки в якому ставили Михайло Старицький і Павло Чубинський.

Як авторка концепції національного дошкільного виховання Софія Русова розробила фундаментальні теоретико-методологічні принципи освіти наймолодших українців. Вона досліджувала співвідношення біологічного та соціального аспектів у мовленнєвому розвитку дитини, визначила мету, зміст, завдання, засоби, форми, методи та прийоми навчання дітей рідною мовою в українському дошкільному закладі [22, с. 13]. Педагог підкреслювала важливість використання

кращих надбань українського фольклору, народних традицій, художніх творів українських письменників для мовленнєвого розвитку дітей.

У 1881 р. С. Русову заарештували імперські правоохоронці за зв'язок із рухом народовольців. Після звільнення вона постійно перебувала під наглядом поліції. Незважаючи на постійний тиск, С. Русова продовжувала активну громадську діяльність. Часто змінюючи місце проживання, вона організовувала таємні школи і публічні народні читання. Під час підпільної діяльності С. Русова брала участь у роботі громадських організацій в Одесі, Харкові та Києві, очолювала «Національний комітет вчителів» та інші об'єднання.

Революція 1905 року вселяла надію на послаблення тиску з боку царського уряду і С. Русова активно долучалася до громадських заходів на захист української мови та національної освіти. Вона взяла участь в роботі комісії для визнання української мови при Академії наук і Всеросійському з'їзді вчителів (1905 р.); ініціювала скликання з'їзду народів Російської імперії, де обговорювалася необхідність надання повної автономії кожному народу в економічному та культурному житті, створення шкіл з навчанням рідною мовою. У цей період Софія Русова розробила і прочитала курс лекцій з української літератури для слухачок Бестужівських курсів у Петербурзі. З її участю був виданий «Кобзар» Т. Г. Шевченка, а в 1906 р. – «Український буквар», в основі якого лежать розробки О. Потебні. Це був, беззаперечно, сміливий крок, оскільки російська цензура не пропускала такі підручники українською мовою.

Після повернення до Києва у 1909 р., Софія Русова викладала педагогіку у Фребелівському жіночому інституті, де готували працівників дошкільних закладів, і французьку мову у Комерційному інституті. В цей час вона працювала над розробкою концепції національної школи, детально вивчала зарубіжний досвід освітніх реформ. Свої погляди вона оприлюднила у першому україномовному педагогічному журналі «Світло», де працювала також співредактором. На сторінках часопису піддавала критиці методи навчання і виховання старої школи, що базувалися на примусі та авторитаризмі, відриві від реального життя. За період існування журналу (1910–1914 рр.) науковець опублікувала понад 100 авторських робіт – статей, досліджень, публіцистичних і методичних заміток, оглядів та рецензій. Серед найваж-

ливіших її праць – «Нова школа», «Ідейні підвалини школи», «Дитячий садок на національному ґрунті», «До сучасного становища народного вчителя».

У 1917 році Софія Русова долучилася до революційних подій: була однією з двох депутаток Центральної Ради, очолювала урядовий департамент дошкільної та позашкільної освіти [24]. Як педагог-філософ і практик вона розуміла, що освітньо-виховний процес повинен відповідати національним потребам: «Українізація народної освіти та всіх її інституцій» [2].

С. Русова була учасницею багатьох освітніх форумів: Всеукраїнського з'їзду вчителів (квітень 1917 р.), на якому створено Всеукраїнську вчительську спілку під її керівництвом; Всеукраїнського професійного вчительського з'їзду (серпень 1917 р.), де було розроблено план українізації освіти. На II Всеукраїнському з'їзді вчителів (серпень 1917 р.), присвяченому проблемі розвитку національного шкільництва, Софія Федорівна виступила з головною доповіддю. Вона підкреслювала: «Доля і щастя нашого народу залежать від того, як ми впровадимо в життя велике гасло: вільна національна школа для виховання вільної, свідомої та сильної нації» [20, с. 3–7].

У центрі педагогічної концепції С. Русової – національно-патріотичне виховання, в основі якого є формування національної самосвідомості й загальнолюдської моралі; виховання соціально зрілої, працелюбною, творчої особистості, здатної до усвідомленого суспільного вибору та збагачення інтелектуального, духовного, соціально-економічного і культурного потенціалу свого народу. С. Русова чітко окреслила: «Національне виховання – не сумісне з шовінізмом, це виховання в душі своєї рідної мови, на українських переказах, віруваннях, звичаях історії свого народу, своїй культурі, фольклорній творчості народу» [21, с. 6]. Мову дослідниця розглядала як індивідуальний процес, що нерозривно пов'язаний із розвитком інтелектуального рівня дитини, універсальний засіб навчання та виховання: «мова остільки зв'язана з розвитком пам'яті й уяви, що вони і розвиваються майже однаковими засобами» [23, с. 46].

С. Русова вважала розбудову українського національного шкільництва загальнодержавною справою. На думку вченої, щоб школи в Україні виконували своє призначення, вони мають бути різноманітними за змістом, формами, методами та організацією освітнього процесу, з чітко вираженими національними ознаками. Передусім, навчання в оновленій

школі повинно проводитися рідною мовою, а учні – пізнавати рідне природне та соціальне середовища. За словами С. Русової, всі народи, що проживають в Україні, повинні знати її мову, літературу, географію та історію. Таким чином, українознавство як основа національно-патріотичного виховання мало б стати обов'язковою дисципліною у всіх школах України [2].

7 листопада 1917 року С. Русова стала співзасновницею Педагогічної Академії для підготовки вчителів українознавства. При університетах Києва, Одеси, Катеринослава (нині Дніпро) було відкрито факультети з українською, єврейською та польською мовами викладання, розроблено навчальні плани для українських гімназій. Софія Федорівна очолила українське відділення у Фребелівському інституті, де читала лекції з педагогіки українською мовою. Також викладала педагогіку в Кам'янець-Подільському університеті. Вона розробила концепцію українського дитячого садка, виклавши її у працях «Дошкільне виховання» (1918 рік) [19], «Позашкільна робота і засоби її проведення» [16].

Після встановлення більшовицької влади в Україні, побоюючись переслідувань, С. Русова емігрувала до Чехословаччини, де продовжила займатися науковою та педагогічною діяльністю. Вона долучилася до організації роботи Українського Високого педагогічного інституту, української гімназії та Української Академії в Подєбрадах, керувала дитячим притулком для емігрантських дітей, видавала наукові праці. На еміграції світ побачили такі твори С. Русової як «Єдина активна (трудова) школа», «Нова школа соціального виховання», «Теорія і практика дошкільного виховання» [23], «Дидактика», «Нові методи дошкільного виховання», «Теорія педагогіки на основі психології», «Сучасні течії в новій педагогіці», «Історії педагогіки», «Соціальна педагогіка» та інші.

Упродовж життя Софія Русова приділяла велику увагу жіночому питанню: написала книгу про видатних українських жінок, організувала та залучала жінок до громадських справ, що стало особливо важливим в період існування Української Народної Республіки. Софія Русова головувала в Українській

жіночій національній раді, яка об'єднала усі жіночі організації в Україні, зміцнювала зв'язки з міжнародними партнерами та підтримувала авторитет УНР у світі. Після еміграції Софія Русова продовжувала керувати цією організацією, беручи участь у міжнародних жіночих конгресах у Гаазі, Женеві, Відні та Копенгагені [25].

Висновки. Христина Алчевська і Софія Русова, безсумнівно, сказали вагоме слово в українській та світовій педагогіці. Їх професійний доробок є цінним внеском у скарбницю педагогічної думки, а головні принципи роботи пройняті глибоким гуманізмом і національною ідеєю. Х. Алчевська і С. Русова були не лише практикуючими педагогами, а й активними творцями педагогічних інновацій другої половини ХІХ – першої чверті ХХ ст., спрямованих на розбудову україномовної, національної системи освіти й виховання. У процесі педагогічного пошуку дослідниці розробляли авторські навчальні програми, посібники, використовували новаторські методи, види й засоби навчання, які презентували освіту дітей та дорослих не лише як засіб здобуття початкової освіти, всебічного розвитку особистості, підвищення інтелектуального, культурного й фахового рівня слухачів. Просвітниці у професійній діяльності поєднували національну та освітню ідеї, що відображалось у використанні української навчальної і художньої літератури, вивченні історії, географії, культури України, українознавства, розробці шляхів імплементації передового вітчизняного і зарубіжного досвіду під час Української революції 1917–1921 рр. У наукових працях Х. Алчевської і С. Русової містяться висновки щодо перспектив розвитку української держави, педагогічні спостереження, методичні поради, що не втратили своєї актуальності і сьогодні. Адже в умовах реорганізації освітньої системи України значно зростає відповідальність вихователів і вчителів за формування свідомих, самодостатніх, гідних громадян. На цьому етапі, наукова й педагогічна спадщина Х. Алчевської і С. Русової може бути переосмислена, а найкращі педагогічні практики минулого втілені в освітньому процесі у сучасних навчальних закладах.

Література:

1. Антонєць Н. Б. Русова Софія Федорівна. Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. : у 2 кн. ред. О. В. Сухомлинська. Київ, 2005. Кн. 2. 2005. С. 136–145.
2. Вибрані педагогічні твори : у 2 кн. / за ред. Є. І. Коваленко ; упоряд., передм., прим.: Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. Київ : Либідь, 1997. Кн. 1. 272 с. Кн. 2. 320 с.
3. Гураш Л. Виховувати малят на засадах педагогіки Софії Русової. *Дошкільне виховання*. 1998. № 4. С. 22–23. Бібліогр.: 7 назв.

4. Гураш Л. Софія Русова – апостол «Правди і Науки». *Дошкільне виховання*. 2001. № 2. С. 10–11.
5. Джус О. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції. Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франковськ, 2002. 260 с.
6. Добровольська В. Історико-педагогічні аспекти розвитку вищої жіночої школи України у XIX – першій третині XX ст. *Історичний архів*. Випуск 19. С. 55–60 <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/354887>
7. Загорулько Р. Христина Данилівна Алчевська (1841–1920). <https://csamm.archives.gov.ua/2021/04/16/khrystyna-danylivna-alchevska-1841-1920/>
8. Іващенко В., Палійчук Р. Педагогічна діяльність Христини Алчевської та її роль у розвитку української освіти в документах із фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В. О. Сухомлинського. *Вісник Книжкової палати*. 2014. № 7. С. 1–4
9. Коваленко Є. Софія Русова педагог – просвітитель, державний діяч, вчений. *Рідна школа*. 2000. № 8. С. 35–38. Бібліогр.: 5 назв.
10. Коляда Н. М. Недільні школи в селах України (друга половина XIX ст. – початок XX ст. https://library.udpu.edu.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/4/visnuk_40.pdf
11. Кучинський М. Педагог і вчений (Софія Русова). *Історичний календар*. 2001. Київ, 2001. С. 115–118.
12. Мазур Г. Педагогічну спадщину С.Ф. Русової – в масову практику роботи національної школи. *Початкова школа*. 2001. № 5. С. 51–53.
13. Мамновська Н. В. Концепція мовної освіти і мовленнєвого розвитку дітей у педагогічній спадщині Софії Русової. *Педагогіка і психологія*. 1999. № 1. С. 129–135.
14. Марушкевич А. А. Алчевська Христина Данилівна. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Алчевська,ХристинаДанилівна> (дата звернення: 9.07.2024).
15. Новак А. Вчитель. Борець. Жінка (до 175-річчя з дня народження Христини Алчевської). Земля і воля. 2013. http://zemlyaivolya.net/news/vchitel_borets_zhinkado_175richchya_vid_dnya_narodzhennya_h.html
16. Позашкільна освіта. Засоби її проведення: Музеї. Екскурсі. С. Русова. Дитячий садок. *Мистецтво. Сер., Шкільний світ*. 2020. № 4 (квіт.). С. 33–43.
17. Проскура О. С. С.Ф. Русова й концепція українського дитячого садка. *Дошкільне виховання*. 1991. № 7. № 10. С. 16–18.
18. Руденко Т. Педагогічні погляди і освітня діяльність Христини Данилівни Алчевської. Педагогічний музей України. 15.04.2011. <http://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/>
19. Русова С. Дошкільне виховання. Вибрані педагогічні твори / упоряд., передм., комент. О. В. Проскура. Київ : Освіта, 1996. 304 с.
20. Русова С. Націоналізація школи. *ВУІІ*. 1917 (рік перший). № 1 (вересень). С. 3–7.
21. Русова С. Нова школа. Світло. 1914. Кн. 7–8. С. 3–16.
22. Русова С. Нові методи дошкільного виховання. Прага: Видавництво Сіяч, 1927. 112 с.
23. Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання. С. Русова. Прага : Український громадський видавничий фонд, 1924. 124 с.
24. Соловей М. В. Софія Русова – організатор позашкільної освіти України (1917 – поч. 1919 р.). *Інноваційна педагогіка*. 2019. № 14. т. 2. С. 82–86. Бібліогр. наприкінці ст.
25. Софія Русова: з маловідомого і невідомого : трилогія. Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника ; упоряд. : Зіновія Нагачевська, Оксана Джус. Івано-Франківськ : Гостинець, 2007. Ч. 2 : «Сеньйорка українського жіноцтва...» 364 с.
26. Стрижова О. Історія багатійки Алчевської та її українського Донбасу в Російській імперії. 10 березня 2018. Донбас. Реалії. <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29089227.html>
27. Тимчук Л. Становлення та розвиток андрагогіки як теорії і практики освіти дорослих в Україні (кінець XIX – XX століття). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук. Тернопіль, 2016. 38 с.